

UDK 94(477):339.16.012.34 Гелей

DOI 10.2518/2307-7778.19.1.22

Василь ФУТАЛА

доктор історичних наук професор кафедри історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, Україна, 82100 (vfutala@ukr.net)

Vasyl' FUTALA

PhD hab. (History), Professor, Department of Ukraine's History of Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University, 24 Ivan Franko Street, Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (vfutala@ukr.net)

ORCID: orcid.org/0000-0003-2521-4710

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КООПЕРАТИВНОГО РУХУ В ТВОРЧІЙ ЛАБОРАТОРІЇ СТЕПАНА ГЕЛЕЯ

Анотація. *Мета дослідження* – показати внесок С.Гелея у вивчення історії українського кооперативного руху, з'ясувати концептуальні засади його праць. **Методологія дослідження** спирається на принципи історизму, системності, об'єктивності, а також на методи історіографічного аналізу та синтезу. **Наукова новизна** полягає у тому, що з'ясовано якісну повноту історичної інформації історіографічних джерел, виокремлено персональний внесок ученого в кооперативну науку. **Висновки.** Показано, що у текстах дослідника чітко простежуються історико-теоретичні, історичні та соціально-економічні аспекти минулого й сучасного української кооперації. Учений дав фахівцям-кооператорам та широкому загалу необхідні знання про сутність споживчої кооперації, її місце та роль в історичному й економічному процесах, розкрив основні етапи розвитку кооперативного руху та його вплив на господарське і суспільне життя країни.

Ключові слова: Степан Гелей, творча лабораторія, історіографічне джерело, український кооперативний рух, споживча кооперація, кооперативна ідея, кооперативна наука.

HISTORY OF THE UKRAINIAN COOPERATIVE MOVEMENT IN THE STEPAN GELEJ'S CREATIVE LABORATORY

Summary. *The aim of this study.* To show S. Gelej's contribution to the study of the history of the Ukrainian cooperative movement, to find out the conceptual foundations of his works, and, therefore, to prepare the prerequisites for the creation of a scientific biography of a scientist. **Research methodology** is based on the principles of historicism, systemicity, and objectivity. In solving specific problems, methods of historiographical analysis and synthesis were applied. **Scientific novelty** of the research consists in the fact that the factual level and qualitative completeness of the historical information of the analyzed historiographic sources are determined, the personal contribution of the scientist to the cooperative science is singled out. **Conclusions.** In the creative heritage of Professor S. Gelej – dozens of studies about social and economic processes in the pre-Soviet and Soviet Ukraine, the cooperative movement of Ukrainians in modern times. The texts of the researcher clearly trace the historical-theoretical, historical and socio-economic aspects of the past and modern the Ukrainian cooperations. The scientist gave the cooperative science, specialists-cooperators, heads of business organizations, students of institutions of higher education and the wide readership the necessary knowledge about the essence of consumer cooperation, its place and role in historical and economic processes, revealed the main stages of development of the cooperative movement and its influence on the economic and public life of the country. The researcher showed the contribution of cooperations in the Ukrainian national movement and the practice of state formation, traced the development of the Ukrainian cooperative idea in the context of the pan-European and world cooperative movement, substantially supplemented the existing ideas about the traditions of the domestic cooperative movement. In addition, S. Gelej became the organizer and ideological inspiration for studying the history of Ukrainian cooperation, as evidenced by the textbooks published under his leadership, historical sketches of cooperative leaders, a series of serial scientific publications, materials of scientific conferences. The scientist evaluates cooperations as a social discovery of modern civilization, based on the natural properties of man, on economic interest and most fully corresponds to the ideals of justice and freedom.

Key words: Stepan Gelej, creative laboratory, historiographic source, Ukrainian cooperative movement, consumer cooperation, cooperative idea, cooperative science.

Постановка проблеми. В умовах розбудови незалежної Української держави значно активізувався науковий та пізнавальний інтерес до історії української кооперації. Особливо важливим є суспільний резонанс теми, адже йдеться про те, як досвід кооперативного будівництва може бути використаний сьогодні і в перспективі для успішного розвитку кооперації, залучення широких людських мас до участі в суспільному житті і трансформаційних економічних процесах. Кооперативною тематикою сьогодні займаються десятки істориків та представників інших соціогуманітарних наук (М. Аліман, С. Бабенко, В. Вісин, Т. Вісіна, Л. Дрогомирецька, С. Кульчицький, В. Марочко, Р. Пастушенко, В. Семчик, З. Струк, І. Фареній та ін.), серед яких найпомітнішим є С. Гелей. Відтворення творчого доробку вченого дає можливість глибше зрозуміти економічний, соціокультурний та державотворчий потенціал українського кооперативного руху.

Аналіз досліджень. Перші оцінки творчого доробку вченого у вигляді рецензій на його праці з'явилися наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. Багато біоісторіографічного матеріалу міститься у ювілейному збірнику на пошану С. Гелея (Коруч (ed.), 2011). Вагоме слово про ювіляра сказали науковці Р. Кирчів, І. Копич, М. Литвин, журналісти А. Михайленко та М. Мазур, письменник Р. Коритко. Автор цих рядків також поцінував науковий доробок професора С. Гелея, опублікувавши 2016 р. розлогу рецензію на його найновішу книгу (Futala, (2016). Проте аналітичних праць недостатньо як порівняти з наявним обсягом фактологічних досліджень, які вийшли з-під пера цього історика.

Мета статті – показати внесок С. Гелея у дослідження історії українського кооперативного руху, з'ясувати концептуальні засади його праць, а відтак, підготувати передумови для створення наукової біографії вченого.

Виклад основного матеріалу. У науковому доробку С. Гелея є близько 80-ти публікацій на означену тематику, у т. ч. шість монографій (чотири одноосібні та дві у співавторстві) (Helej (ed.), 1999, Helej (ed.), 2001), Helej (ed.), 2007, Helej, 2008, Helej, 2010a, Helej, 2011 a, Helej, 2016) і п'ять підручників (у співавторстві) (Helej, Babenko, Haliuk, 1995, 2004, Helej, Pastushenko, 2006, Helej, Semchuk, Babenko, 1998). У його текстах чітко простежуються історико-теоретичні, історичні та соціально-економічні аспекти українського кооперативного руху.

Аналізуючи процес зародження та еволюції кооперативної ідеї, вчений з'ясував, що українська кооперативна думка формувалася в умовах капіталістичної системи і відображала як загальноєвропейські ознаки, так і національні особливості, притаманні ментальності українського народу (Helej (ed.), 2013, p. 44). Формування кооперативної ідеології в Україні відбувалося у декілька етапів. На першому, що охоплював 60–70-ті рр. XIX ст., спостерігається кристалізація в суспільній свідомості кооперативної ідеї в найширшому її розумінні, як господарської співпраці та взаємодопомоги (Helej (ed.), 2013, p. 61).

У цьому контексті предметом пильної уваги С. Гелея стали економічні погляди видатних українських мислителів другої половини XIX ст. – М. Драгоманова, М. Зібера, С. Подолинського та І. Франка. На думку автора, у кооперативній ідеології М. Драгоманова віддзеркалилися традиції української суспільно-політичної думки – соціальна спрямованість, пошук соціальної справедливості в економічних відносинах, оцінка цих відносин із позиції етики і моралі. Його теорія ніколи не була суто економічною, кооперативною, натомість виглядала явищем синтетичним, багатоплановим, вводила в свій контекст духовні цінності, потужний соціальний пласт (Helej (ed.), 2013, p. 66, Helej, 2001a, p. 145). М. Зібер ввів у науковий обіг поняття теорії кооперації в розширеному розумінні слова як «теорії самого суспільства» (Helej (ed.), 2013, p. 68). Соціалістичні міркування С. Подолинського ґрунтувалися на ідеях виробничого кооперування, а структура його громадянства дуже нагадує сучасне кооперативне будівництво: споживчі товариства, територіальні

спілки, національна спілка, міжнародний кооперативний альянс (Helej (ed.), 2013, p. 71).

На думку С. Гелея, найбільший внесок у розвиток кооперативної думки на західних землях України зробив І. Франко (власне з І. Франком історик пов'язує важливий етап у розвитку українського кооперативного руху в Галичині). Організацію українського суспільства у спілки й товариства великий мислитель розцінював як потужний засіб культурного, політичного й економічного піднесення українського народу. Кооперативну форму співпраці пропонував використати для боротьби з соціальним злом (Helej (ed.), 2013, p. 73, Helej, 2007, p. 22).

Отож, резюмував дослідник, кооперативна думка в Україні впродовж другої половини XIX ст. не тільки засвоїла основні засади кооперативної теорії країн Західної Європи, а й відродила традиційні цінності національного способу життя, що були властиві українцям у минулому – добровільно об'єднуватися у вільні спілки для співпраці, самопомоги і самооборони (Helej (ed.), 2013, p. 78).

Наступний етап формування національної кооперативної ідеології, як слушно вважає С. Гелей, припадає на першу половину XX ст. Одними з перших популяризаторів нової кооперативної ідеології – кооператизму – були С. Кузик, К. Паньківський, І. Петрушевич та ін. Та чи не найбільший вплив на формування кооперативного світогляду української молоді мав М. Левитський. Завдяки його кооперативно-просвітницькій діяльності український національний рух дедалі більше поєднувався з кооперативним. Незважаючи на те, що М. Левитський вважав кооперацію самодостатньою формою господарського життя, що здатна охопити всі сфери і становити соціально-економічну основу нового суспільного ладу, він все ж не вважав кооперативне суспільство завершальним етапом соціального прогресу. «Артільний батько» був переконаний у тому, що селянські господарства за рядом характеристик ефективніші за великі сільськогосподарські підприємства. Однак тільки за умов кооперування вони спроможні реалізувати свої переваги дрібнотоварного виробництва (Helej (ed.), 2013, p. 82–83).

На переконання С. Гелея, до числа тих, хто палко підтримував ідею створення національної системи кооперації, належав М. Туган-Барановський. У філософській основі мислення великого вченого лежала свобода самовизначення особи, яку він вважав найвищою суспільною цінністю, без якої не могла вирішуватися проблема суспільної справедливості та «гармонійного поєднання свободи кожного із свободою всіх». Цей же ідеал, на думку М. Туган-Барановського, покладався в основу кооператизму (Helej (ed.), 2013, p. 85–87, Helej, 1998b, p. 13–14).

В епіцентрі дослідницької уваги С. Гелея перебував і творчий доробок подвижників кооперативної ідеї в еміграції та в Західній Україні – Б. Мартоса, Ю. Павликовського, О. Луцького, К. Коберського, А. Жука, Є. Храпливого, І. Витановича та ін. (Helej (ed.), 2013, p. 87–108). Як висновував автор, в українській кооперативній думці «закладено найпривабливіші демократичні і гуманістичні ознаки прогресивного розвитку людства» (Helej (ed.), 2013, p. 108).

До історико-теоретичних праць С. Гелея слід віднести його статтю «Етапи розвитку споживчої кооперації України» (Helej, 1998a, Helej, 2011a, p. 370–381). На думку автора, 1860–1880-ті рр. – це період зародження споживчої кооперації. Його характерні ознаки: ознайомлення українців з кооперативною ідеєю, поява перших споживчих товариств, спроби українських кооператорів налагодити зв'язки між товариствами і налагодити контакти з європейським кооперативним рухом, пробудження «кооперативного духу», кооперативної ідентичності (згоди і бажання спільно кооперативом вирішувати свої проблеми).

1890–1918 рр. – новий період в історії споживчої кооперації України. Для нього характерні: поширення кооперативної ідеї серед населення українських земель, різке зростання кількості споживчих товариств та загальної чисельності їх членів,

формування системи споживчої кооперації на східно- та західноукраїнських землях, орієнтація споживчих кооперативів на задоволення національно-культурних потреб і захист національних інтересів українців (переважно на західноукраїнських землях), утвердження кооперативної ідентичності у свідомості багатьох керівників та членів споживчих товариств, створення основ національної кооперативної ідеології (Helej, 1998a, p. 112, Helej, 2011a, p. 372–373).

Наступний етап розвитку споживчої кооперації С. Гелей пов'язує з часом українських визвольних змагань. Ставши внаслідок історичних причин важливим фактором національного українського відродження, ствердив автор, українська кооперація існувала до кінця 1920-х рр., заповнюючи структурні ніші в соціальному, господарському та культурному житті народу (Helej, 1998a, p. 116, Helej, 2011a, p. 377).

За спостереженнями дослідника, в умовах УРСР споживча кооперація стала бюрократичною організацією – складовою радянської бюрократичної системи. Кооперативне чиновництво все більше втрачало гнучкість, ефективність його праці знижувалася, особисті та групові інтереси працівників апарату поступово ставали домінуючими, відсунувши на другий план безпосередні цілі діяльності кооперативної системи. Назагал, підсумував автор, упродовж 1930–1980-х рр. споживча кооперація набула інших, невластивих їй ознак. Вона стала суто господарською інституцією, офіційною метою якої була організація «товарного обміну між містом і селом, промисловістю та сільським господарством» (Helej, 1998a, p. 118, Helej, 2011a, p. 380).

Розмірковуючи про сучасний стан споживчої кооперації, вчений висловив сподівання, що вона «розвиватиметься в єдиному руслі устроевих змін української держави, спрямованих на розбудову демократії та ринкової економіки» (Helej, 1998a, p. 119, Helej, 2011a, p. 381).

Ця теза отримала дальший розвиток у статті, присвяченій перспективам української кооперації (Helej, 2001b). На думку автора, активізація кооперативного руху в Україні сприятиме вирішенню господарських проблем як на державному, так і на місцевому рівнях. Для цього потрібна розробка концептуальних засад функціонування кооперативного сектора як певної системи в народногосподарському комплексі, що складалась би з автономних підсистем, тобто кооперативних структур різних оферта видів діяльності. Особливо важливо, щоб вже на початковій стадії функціонування різних видів кооперації її діяльність ґрунтувалась на досконалому законодавстві (Helej, 2001b, p. 22, Helej, 2011a, p. 423).

В умовах сьогодення, як вважає вчений, рівень соціального розвитку кооперативного руху все більше буде визначатися рівнем управління, яке потребує удосконалення як кооперативної ідеології, тобто основних принципів і цінностей, так і фахового менеджменту (Helej, 2001b, p. 22, Helej, 2011a, p. 423). Щодо споживчої кооперації, то вона вимагає обґрунтованого визначення стратегічних напрямів здійснення ефективної економічної політики. Без цього неможливо забезпечити стабілізацію та нарощування обсягів виробництва і на цій основі підвищення добробуту пайовиків, усіх верств населення (Helej, (2001b, p. 23, Helej, 2011a, p. 424). Автор наголосив, що потребує вдосконалення система кредитування кооперативних формувань із обов'язковим включенням в цю систему оподаткування кооперативів і запровадити відповідні пільги для стимулювання їх розвитку. Вимагають заохочення наукові пошуки щодо розробок механізму регулювання внутрішніх економічних взаємовідносин у кооперативах та економічних міжкооперативних взаємовідносин.

У 2013 р. С. Гелей знову повернувся до проблеми уроків і перспектив українського кооперативного руху. Тоді автор висловив низку оригінальних думок, одна з яких така: «На жаль, цей безцінний досвід сьогодні нереалізований і невикористаний потенціал, здатний за сприятливих умов стати реальною силою забезпечення матеріальних і духовних потреб людей. Для поліпшення ситуації слід лібералізувати

економіку, демократизувати політичне життя, сформувати основи громадянського суспільства. Держава повинна чітко визначити кооперативну політику, активно пропагувати кооперативну ідею, яка неодмінно знайде своїх ширих прихильників серед еліти української нації» (Helej, 2013a, p. 44).

Інший напрям наукових студій С. Гелея – історія української кооперації. Цей блок публікацій відкриває стаття про перше споживче товариство в Галичині «Народна торгівля» (Helej, 1996a). Автор довів, що ця спілка була найбільшою споживчою кооперацією 1-го ступеня, мала свої філії і склади по всій Західній Україні. Якщо у 1924 р. «Народна торгівля» об'єднувала 5 481 членів, а в 1935 – 6 247 (у т. ч. 428 кооперативів), у 1937 – на всіх її 6 443 члени було 5 837 фізичних осіб, 86 міських споживчих кооперативів, 271 сільський закупочно-збутовий кооператив. Це свідчило про те, констатував дослідник, що «Народній торгівлі» належала велика роль у справі розвитку українського «третього стану», провідною ідеєю якого було «створення індустріального крамарства» (Helej, 1996a, p. 50, Helej, 2016, p. 417).

Зародження і розвиток економічної освіти в Галичині висвітлено у статтях «З історії торговельної та кооперативної освіти в Галичині» (Helej, Pastushenko, 1996a) та «Просвіта і кооперативний рух у Галичині» (Helej, Pastushenko, 1996b). З'ясовано, що фахова торговельна освіта в національному регіоні України бере свій початок від 1817 р., коли засновано реальну школу у Львові. Спеціалістів для торговельних та промислових приватних, кооперативних і державних організацій готували мандрівні інструктори, короткотермінові курси і практика в закладах «Народної торгівлі», господарські гуртки, що їх з початку ХХ ст. створювали при філіях товариства «Сільський господар», засновані Просвітою дворічна торговельна школа у Львові (1911) і господарська школа для дівчат в Угерцях Винявських (1912). Найпоширенішими в міжвоєнний період були трирічні торговельні школи. Тоді ж вищу торговельну освіту в Галичині давала Вища школа закордонної торгівлі у Львові. Як слушно зауважив автор, важливим результатом подвижницької праці Просвіти було виникнення в краї розгалуженої мережі українських економічних закладів кооперативного типу. А наступним її кроком стала навчально-господарська діяльність (Helej, Pastushenko, 1996b, p. 101, Helej, 2016, p. 431–432).

Регіональні аспекти кооперативного руху в Галичині С. Гелей вдало проілюстрував на прикладі Львова. Автор показав, що вже в 90-х рр. ХІХ ст. це місто відіграло роль консолідуючого центру української кооперації. Наприкінці 1930-х рр. на підприємствах, у крамницях і конторах українських кооперативів працювало майже півтори тисячі робітників та службовців. Працівники інших українських громадських установ, викладачі українських шкіл, журналісти, власники та робітники дрібних приватних торговельних, промислових і ремісничих підприємств, які здебільшого також були кооператорами, становили приблизно стільки ж. Разом з членами їх родин – це близько 12 тис. осіб, тобто до 20 % тодішнього українського населення Львова. Гуртування навколо кооперації робило цих людей дійсно «поважною армією» національної ідеї, що її не в силі були знищити ані економічні негаразди, ні принади колонізації та антиукраїнські погроми (Helej, Pastushenko, 1998b, p. 65, Helej, 2011a, p. 387–388).

Духовною основою економічного розвитку української Галичини було греко-католицьке духовенство. Ця теза С. Гелея пронизує всю статтю «Для загального добра. Вплив Української Греко-Католицької Церкви на становлення та розвиток кооперативного руху в Галичині». Відомими кооператорами, як показав історик, стали отці Степан Качала, Данило Тинячкевич, Теодор Цегельський, Степан Городецький та багато інших. У 1926 р. серед 1 460 українських кооперативів було 646 або 44,2 %, в яких до складу надзірних рад чи дирекцій входили греко-католицькі священники. На думку С. Гелея, така висока участь духовенства у керівництві кооперативним рухом була зумовлена: 1) браком кваліфікованих кадрів; 2)

структурою українського суспільства, в якому переважало сільське населення; 3) практикою священницького господарювання; 4) тісним зв'язком кліру з національним рухом (Helej, 2003, p. 121, Helej, 2016, p. 445).

У статті «Кооперативний рух в Галичині кінця XIX – першої половини XX ст. На матеріалах Рогатинського повіту» автор довів, що західноукраїнська кооперація досягла найбільших успіхів у міжвоєнний період XX ст. Підтвердженням цього є, зокрема, те, що на початок 1930-х рр. Ревізійний союз українських кооперативів став найбільшим кооперативним об'єднанням у Польщі. Під його підпорядкуванням перебувало 26,3 % загальної кількості кооперативів, хоча українці становили лише 11 % населення. Водночас п'ять польських ревізійних союзів об'єднували лише 61 % кооперативів (Helej, 2016, p. 519).

Внесок чільних кооператорів у боротьбу за українську державність представлено у статті «Українські кооперативні діячі Західної України – учасники Першої світової війни та Української національної революції». Автор зосередив свій погляд передусім на постаті Костя Левицького, згодом висвітлив діяльність Зиновія Пеленського, Іллі Витановича, Романа Смаль-Стоцького, Андрія Палія, Євгена Храпливого, Дениса Коренця. Не оминув увагою громадську діяльність представниць українського жіноцтва – Олени Степанів, Ольги Бачинської, Іванки Блажкевич, Константини Малицької. Підбиваючи підсумок, дослідник вказав на те, що саме в часи великих випробувань українське населення виявило несподівано високу моральну силу. В його середовищі формувався новий тип лідерів свідомих своїх цілей, з ідеалістичною сміливістю, почуттям відповідальності за власні слова і вчинки, готовністю віддати життя за національну справу (Helej, 2016, p. 554).

Слід зауважити, що біографічний метод дослідження є одним із провідних у творчій лабораторії С. Гелея. Це засвідчують вже названі його книги (Helej (ed.), 1999, p. 20–28, 169–191, 300–315, 421–441, Helej (ed.), 2001, p. 67–79, 93–121, 136–140, 178–188, 217–235, Helej (ed.), 2007, p. 15–77, 154–167, 180–196, Helej, 2011a, p. 565–699, Гелей, С. (2016): 667–724). Саме тут зібрано й науково осмислено найбільшу кількість емпіричних даних про діячів української кооперації – Платона та Василя Смирненків, Івана Франка, Михайла Туган-Барановського, Романа Залозецького, Степана Федака, Зиновія Пеленського, Остапа Нижанківського, Костя Левицького, Омеляна Сасевича, Миколу Заячківського, Дмитра Ісаєвича, Йоахима Волошиновського, Кузьму Безкровного, Михайла Холєвчука, Михайла Корчинського, Андрія Качора та ін.

Найбільшим досягненням С. Гелея у цій сфері наукового пошуку є створення просопографічного портрету визначного українського вченого та громадського діяча Іллі Витановича. С. Гелей аргументовано довів, що І. Витанович був глибоко обізнаний з актуальними проблемами історії України, економічної думки, соціології, проте найбільший внесок зробив у розвиток кооперативної науки. Кооперацію учений вважав соціальним відкриттям новітньої цивілізації, яка об'єднувала людей скромного достатку, дрібних товаровиробників, відносно небагатих споживачів товарів і послуг. Кооперативи, на думку І. Витановича, захищали їх інтереси, задовольняли матеріальні і духовні потреби, сприяли розвитку ринкових відносин і створювали у державі соціальну стабільність. У кооперації українське громадянство було схильне вбачати конкурентну форму демократії, яка наближала Україну до демократичного Заходу й відривала її від деспотичного Сходу. І. Витанович, переконливо ствердив С. Гелей, завжди відстоював незалежний розвиток української кооперації як економічної основи незалежності Української держави (Helej, 2010a, p. 511–512).

Багатством фактологічного матеріалу та глибоких узагальнень позначена стаття «Українська кооперація в Галичині у період між світовими війнами» (Helej, 2013b, p. 201–239, Helej, 2016, p. 567–608). Основні аспекти розвідки такі: стан української кооперації після закінчення Першої світової війни, політика польської влади щодо

української кооперації (переслідування українських кооперативів на початку 1920-х рр., брутальне нищення українських кооперативів під час пацифікації Галичини 1930 р. та ін.), особливості українського кооперативного руху, динаміка зростання кількості кооперативів та їх соціальний склад, поширення кооперативних знань, пропаганда кооперативних ідей засобом друкованого слова. Як і в попередніх публікаціях незмінною залишається авторська концепція: «Українська кооперація... привчала селян до товарно-грошових відносин, прилучала до новітніх технологій та передових європейських методів господарювання... Пробудивши припані можливості селянства до розвою масової господарської культури вона спонукала українців реалізувати свої творчі можливості у розбудові національного життя. Наявність національної економіки у вигляді «кооперативної республіки» ставала важливою зброєю у боротьбі за незалежність, доводячи всьому світові, що українці є повноцінною нацією, здатною власними силами розвинути своє господарство, а отже мати свою державність» (Helej, 2013b, p. 239, Helej, 2016, p. 608).

Успішно розвивалася кооперація й на Волині. Незважаючи на великі труднощі – нестачу власних коштів, недостатній розвиток комунікацій, віддаленість від великих торговельно-промислових центрів, відсутність належного досвіду кооперування тощо, – на початку 1938 р. у Волинському воєводстві діяли 577 кооперативних організацій, з них 228 – ощадно-позичкових, 92 – молочарських, 231 – споживчих, 11 – сільськогосподарсько-торговельних, 15 – іншого профілю. Загальна кількість членів цих кооперативів становила 130 тис. осіб (Helej, Shabala, 1998a, p. 50, Helej, 2011a, p. 391). Штучні перешкоди польської влади (створення т. зв. «сокальського кордону») не завадили українсько-волинським споживчим кооперативам підтримувати нелегальні стосунки з галицькими кооперативними союзами, зокрема налагоджувати ділові контакти з Центросоюзом і «Народною торгівлею». Назагал кооперативний рух на Волині виконав свою історичну місію. На обмеженій території він був частиною тих глобальних процесів, які охопили всю Україну (Helej, Shabala, 1998a, p. 57–58, Helej, 2011a, p. 398).

Ознайомлення з науковим доробком С. Гелея переконує, що найбільше зацікавлення вченого викликала історія споживчої кооперації. На його переконання, періодом відродження української кооперації в Західній Україні стали 1920-ті рр. Споживчі кооперативи розбудовувалися за триступеневою організаційною схемою: місцеві низові кооперативи по селах, або кооперативи I ступеня (об'єднували фізичних членів, діяли на підставі статуту, за яким, зокрема, передбачалося ведення ними торговельно-споживчої діяльності, організація промислових відділів, будівництво й експлуатація малих підприємств, надання кредитів для відбудови та раціоналізації господарства, піднесення рівня агрокультури тощо; вони мали створюватися на засадах самокупності); окружні або повітові союзи (ОСК і ПСК), або кооперативи II ступеня (мусили пропагувати ідеї кооперації, об'єднувати та координувати діяльність кооперативів). Контролював усю кооперативну діяльність Крайовий ревізійний союз. Краєвим об'єднанням сільської закупівельно-збутової кооперації став «Центросоюз» – кооператив третього ступеня. Його членами могли бути тільки юридичні особи, тобто кооперативні спілки та товариства (Helej, 2010b, p. 166, Helej (ed.), 2013, p. 477). У 1925 р. у Західній Україні функціонувало вже 27 ПСК і ОСК, які об'єднували 724 сільські господарсько-споживчі кооперативи (Helej, 2010b, p. 167, Helej (ed.), 2013, p. 478). Основу західноукраїнської кооперації складало селянство. Національний склад споживчих товариств був таким: українці становили 97,4 %, поляки – 2,3 %, євреї – 0,2 %, представники інших національностей – 0,2 % (Helej, 2010b, p. 171, Helej (ed.), 2013, p. 486).

С. Гелей ґрунтовно дослідив не тільки економічні здобутки споживчих товариств, а й їх соціальну роль. З'ясовано, що культурно-освітня діяльність українських кооперативів спрямовувалася на підвищення загальноосвітнього рівня українського

населення та підготовки кадрів для кооперативної й господарської роботи. Кооперація також сприяла піднесенню культури господарювання українського народу. Зміст і засоби роботи у цьому напрямі визначалися необхідністю поширення передових форм господарської самодіяльності, що мало сприяти піднесенню прибутковості селянських господарств, а отже підвищенню добробуту й рівня життя українського населення (Helej, 2010b, p. 179–181, Helej (ed.), 2013, p. 498–501).

Привертають увагу погляди С. Гелея на становище української кооперації в період Другої світової війни. Доведено, що поділ Польщі 1939 р. на дві окупаційні зони – радянську та німецьку – зумовив відмінність у правовому статусі кооперації. Гостра потреба у закупівлі сільськогосподарської продукції та відсутність власних кадрів для виконання цього масштабного завдання були причиною того, що німецька влада залишила в кооперації довоєнні кадри. Важливим здобутком політичних та кооперативних діячів у 1939–1941 рр. було виокремлення українських кооперативів зі структури польських ревізійних союзів. Політика радянської влади щодо української кооперації в Галичині полягала в уніфікації з кооперативною системою України. Спроба кооператорів знайти якусь форму співпраці з новою владою закінчилася невдачею. Українська кооперація, яка підпорядковувалася німецькій адміністрації, виконувала визначені їй завдання щодо збору контингенту, розподілу преміальних товарів і пайків за картками, але водночас захищала інтереси українського населення від надмірних контингентів, від вивезення на роботу до Німеччини, від голоду та безробіття. Українські кооперативи своєю працею створювали економічну основу культурно-освітнього та політичного життя на окупованій території, допомагали підпіллю. Після звільнення Галичини від німецьких окупаційних військ українська кооперація в її класичній формі припинила існувати (Helej S, Helej T, 2001, p. 369–370, Helej, 2011a, p. 467–468).

Важливим фактором у розвитку кооперативно-культурного просвітництва стало видання кооперативної періодики. С. Гелей класифікував кооперативні видання першої половини ХХ ст. за формою, періодичністю виходу у світ і тематичним напрямом, а також охарактеризував найбільш відомі форми таких видань. Найбільше уваги приділив тижневикам «Світова Зірниця», «Господарсько-кооперативний часопис», місячникам «Економіст», «Кооперативна республіка», «Кооперативна родина», календарю «Сільський господар». Провідна авторська думка – кооперативні видання стали не тільки носіями кооперативних знань і переваг кооперативних організацій для широких верств населення, а й сприяли здійсненню модернізації господарського життя України (Helej, 2011b, Helej, 2016, p. 493–507).

Висновки. Як бачимо, у доробку професора С. Гелея – десятки розвідок про соціально-економічні процеси в дорадянській і радянській Україні, кооперативний рух українців у модерну добу. Учений дав кооперативній науці, фахівцям-кооператорам, керівникам господарських організацій, студентам закладів вищої освіти та широкому читацькому загалу необхідні знання про сутність споживчої кооперації, її місце та роль в історичному й економічному процесах, розкрив основні етапи розвитку кооперативного руху та його вплив на господарське і суспільне життя країни. Дуже важливим є те, що дослідник показав внесок кооперації в український національний рух і практику державотворення, простежив розвиток української кооперативної ідеї в контексті загальноєвропейського та світового кооперативного руху, суттєво доповнив наявні уявлення про традиції вітчизняного кооперативного руху. До того ж, С. Гелей став організатором та ідейним натхненником вивчення історії української кооперації, про що свідчать видані під його керівництвом навчальні підручники, історичні нариси про діячів кооперації, низка серійних наукових видань, матеріали наукових форумів.

Бібліографія

- Гелей, С.** (2001a). Михайло Драгоманов – предтеча українського кооператизму. *Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис: зб. на пошану професора Олександра Карпенка. Ч. 5–6.* 139–146.
- Гелей, С. Д.** (2008). Львівська комерційна академія: Нарис історії. Львів: Вид-во Львівської комерційної академії. 624 с.
- Гелей, С.** (1996a). «Народна торгівля» – перше споживче товариство в Галичині. *Споживча кооперація України: Історичні та соціально-економічні аспекти: зб. наукових статей.* Київ: Вісті. 44–54.
- Гелей, С.** (1998b). Михайло Туган-Барановський – визначний теоретик кооперативного руху. *Українська кооперація: Історичні та соціально-економічні аспекти. Т. 1.* Львів: Коопосвіта. 5–17.
- Гелей, С.** (1998a). Етапи розвитку споживчої кооперації України. *Проблеми розвитку споживчої кооперації України в ринковому середовищі: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Ч. 1.* Львів: Коопосвіта. 109–119.
- Гелей, С.** (2001b). Організаційно-економічні засади процесу відродження національного кооперативного руху. *Українське державотворення: уроки, проблеми, перспективи: матеріали науково-практичної конференції. 22 листопада 2001 року. Ч. 2.* Львів: ЛФ УАДУ. 20–25.
- Гелей, С.** (2003). Для загального добра. Вплив української греко-католицької Церкви на становлення та розвиток кооперативного руху в Галичині. *Дзвін. Ч. 4. (702). Квітень.* 117–125.
- Гелей, С.** (2007). Кооперативна ідея в науковому доробку Івана Франка. *Вісті. Діловий випуск. Ч. 16 (777). 20 квітня.* Київ: Центральна спілка споживчих товариств України. 7–24.
- Гелей, С.** (2010a). Ілля Витанович: науково-педагогічна та громадська діяльність: монографія. Львів: Вид-во Львівської комерційної академії. 584 с.
- Гелей, С.** (2010b). Розвиток української споживчої кооперації у Західній Україні в 20-х роках ХХ століття. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія – гуманітарні науки. Вип. 9.* 158–192.
- Гелей, С.** (2011b). Кооперативна преса України у першій половині ХХ століття. *Вісті. Діловий випуск. Вкладка. Ч. 39 (631). 30 вересня.* Київ: Центральна спілка споживчих товариств України. 1–8.
- Гелей, С.** (2011a). Від національної ідеї до державності. Вибрані статті з історії України, політології, теорії та історії кооперації. Львів: Вид-во ЛКА. 738 с.
- Гелей, С.** (2013a). Кооперація і національне відродження української державності. *Вісник НТШ. Ч. 49.* 39–44.
- Гелей, С.** (2013b). Українська кооперація в Галичині у період між світовими війнами. *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці Історично-філософської секції. Том ССLХV.* 201–239.
- Гелей, С.** (2016). Про ідеї, героїв і політику. Вибрані статті та повідомлення. Львів: Вид-во Львівського торговельно-економічного університету. 928 с.
- Гелей, С.** (ed.) (1999). Українські кооператори (Історичні нариси). Книга 1. Львів: Коопосвіта. 456 с.
- Гелей, С.** (ed.) (2001). Українські кооператори (Історичні нариси). Книга 2. Львів: Вид-во Львівської комерційної академії. 338 с.
- Гелей, С.** (ed.) (2007). Українські кооператори (Історичні нариси). Книга 3. Львів: Вид-во Львівської комерційної академії. 328 с.
- Гелей, С.** (ed.) (2013). Споживча кооперація України. Від зародження до сьогодення: монографія. Львів: Вид-во Львівської комерційної академії. 976 с.
- Гелей, С. Д., Бабенко, С. Г., Галуок, В. Г.** (1995). Історія кооперативного руху: підручник для студентів кооперативних вузів. Львів: Інститут українознавства НАН України. 410 с.
- Гелей, С. Д., Бабенко, С. Г., Гончарук, Я. А., Пастушенко, Р. Я.** (2004). Основи кооперації: Навч. посіб. Київ: Знання. 470 с.
- Гелей, С. Д., Пастушенко Р. Я.** (2006). Теорія та історія кооперації: Підручник. Київ: Знання. 513 с.

Гелей, С. Д., Семчик, В. І., Бабенко, С. Г. та ін. (1998с). Кооперативне право: підручник для кооперат., сільсько-госп., екон., юрид. вищих навч. закладів і фак. / за ред. чл.-кор. НАН України В. І. Семчика. К.: Ін.-Юре. 336 с.

Гелей, С. Д., Аліман, М. В., Бабенко, С. Г. (1996с). Історія споживчої кооперації України: Підручник для студентів кооперативних вузів / за ред. С. Гелея. Львів: Інститут українознавства НАН України. 384 с.

Гелей, С., Пастушенко, Р. (1996b). Просвіта і кооперативний рух у Галичині. *Споживча кооперація України: Історичні та соціально-економічні аспекти: зб. наукових статей*. К.: Вісті. 99–105.

Гелей, С., Пастушенко, Р. (1996a). З історії торговельної та кооперативної освіти в Галичині. *Споживча кооперація України: Історичні та соціально-економічні аспекти: зб. наукових статей*. К.: Вісті. 87–99.

Гелей, С., Пастушенко, Р. (1998b). Львів – столиця української кооперації. *Українська кооперація: Історичні та соціально-економічні аспекти. Т. 1*. Львів: Коопосвіта. 59–66.

Гелей, С., Гелей, Т. (2001). Правове становище української кооперації в період Другої світової війни. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія – гуманітарні науки. Вип. 4*. 345–372.

Гелей, С., Шабала, Я. (1998a). Кооперативний рух на Волині у 1921–1939 роках. *Українська кооперація: Історичні та соціально-економічні аспекти. Т. 1*. Львів: Коопосвіта. 47–58.

Конич, І. (ed.) (2011). Ювілейний збірник на пошану Степана Гелея (*Вісник Львівської комерційної академії. Серія – гуманітарні науки. Вип. 10 / Львівська комерційна академія*). 640 с.

Футала, В. (2016). Рец. на: Гелей С. Про ідеї, героїв і політику. Вибрані статті та повідомлення. Львів: Вид-во Львівського торговельно-економічного університету, 2016. 928 с. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Серія: Гуманітарні науки. Вип. 14*. 139–144.

References

Helej, S. (2001a). Mykhailo Drahomanov – predtecha ukraïnskoho kooperatyvnykh [Mikhail Drahomanov – forerunner of Ukrainian cooperatism]. *Halychyna. Naukovi i kulturno-prosvitni kraieznavchyi chasopys: zb. na poshanu profesora Oleksandra Karpenka. Ch. 5–6*. 139–146 [in Ukrainian].

Helej, S. D. (2008). Lvivska komertsiina akademiia: Narys istorii [Lviv Commercial Academy: History Essay]. Lviv: Vyd-vo Lvivskoi komertsiinoi akademii. 624 s. [in Ukrainian].

Helej, S. (1996a). «Narodna torhivlia» – pershe spozhyvche tovarystvo v Halychyni [«Folk trade» – the first consumer society in Galicia]. *Spozhyvcha kooperatsiia Ukrainy: Istorychni ta sotsialno-ekonomichni aspekty: zb. naukovykh statei*. Kyiv: Visti. 44–54 [in Ukrainian].

Helej, S. (1998b). Mykhailo Tuhán-Baranovskyy – vyznachnyi teoretynk kooperatyvnoho rukhu [Michael Tugan-Baranowski – a prominent theoretician of the cooperative movement]. *Ukrainska kooperatsiia: Istorychni ta sotsialno-ekonomichni aspekty. T. 1*. Lviv: Kooposvita. 5–17 [in Ukrainian].

Helej, S. (1998a). Etapy rozvytku spozhyvchoi kooperatsii Ukrainy [Stages of Consumer Cooperatives Development in Ukraine]. *Problemy rozvytku spozhyvchoi kooperatsii Ukrainy v rynkovomu seredovyshchi: materialy mizhnarodnoi naukovy-praktychnoi konferentsii. Ch. 1*. Lviv: Kooposvita. 109–119 [in Ukrainian].

Helej, S. (2001b). Orhanizatsiino-ekonomichni zasady protsesu vidrozhennia natsionalnoho kooperatyvnoho rukhu [Organizational and economic principles of the process of revival of the national cooperative movement]. *Ukrainske derzhavotvorenna: uroky, problemy, perspektyvy: materialy naukovy-praktychnoi konferentsii. 22 lystopada 2001 roku. Ch. 2*. Lviv: LF UADU. 20–25 [in Ukrainian].

Helej, S. (2003). Dlia zahalnoho dobra. Vplyv ukraïnskoi hreko-katolytskoi Tserkvy na stanovlennia ta rozvytok kooperatyvnoho rukhu v Halychyni [For the general good. Influence of the Ukrainian Greek Catholic Church on the Formation and Development of the Cooperative Movement in Galicia]. *Dzvin. Ch. 4. (702). Kvitén*. 117–125 [in Ukrainian].

Helej, S. (2007). Kooperatyvna idea v naukovomu dorobku Ivana Franka [The cooperative idea in the scientific heritage of Ivan Franko]. *Visti. Dilovyi vypusk. Ch. 16 (777). 20 kvitnia*. Kyiv: Tsentralna spilka spozhyvchykh tovarystv Ukrainy. 7–24 [in Ukrainian].

Helej, S. (2010a). Illia Vytanovych: nauko-pedahohichna ta hromadska diialnist: monohrafiia [Ilya Vytanovych: scientific-pedagogical and public activities: monograph]. Lviv: Vyd-vo Lvivskoi komertsii noi akademii. 584 s. [in Ukrainian].

Helej, S. (2010b). Rozvytok ukraïnskoi spozhyvchoi kooperatsii u Zakhidnii Ukraini v 20-kh rokakh XX stolittia [The development of the Ukrainian consumer co-operation in Western Ukraine in the 20's of the twentieth century]. *Visnyk Lvivskoi komertsii noi akademii. Seriia – humanitarni nauky. Vyp. 9*. 158–192 [in Ukrainian].

Helej, S. (2011b). Kooperatyvna presa Ukrainy u pershii polovyni XX stolittia [Cooperative press Ukraine in the first half of the twentieth century]. *Visti. Dilovyi vypusk. Vkladka. Ch. 39 (631). 30 veresnia*. Kyiv: Tsentralna spilka spozhyvchykh tovarystv Ukrainy. 1–8 [in Ukrainian].

Helej, S. (2011a). Vid natsionalnoi idei do derzhavnosti. Vybrani staty z istorii Ukrainy, politolohii, teorii ta istorii kooperatsii [From national idea to statehood. Selected articles on the history of Ukraine, political science, theory and history of cooperation]. Lviv: Vyd-vo LKA. 738 s. [in Ukrainian].

Helej, S. (2013a). Kooperatsiia i natsionalne vidrodzhennia ukraïnskoi derzhavnosti [Cooperation and national revival of Ukrainian statehood]. *Visnyk NTSh. Ch. 49*. 39–44 [in Ukrainian].

Helej, S. (2013b). Ukraïnska kooperatsiia v Halychyni u period mizh svitovymi viinamy [Ukrainian co-operation in Galicia during the period between the world wars]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka. Pratsi Istorychno-filosofskoi sekti. Tom CCLXV*. 201–239 [in Ukrainian].

Helej, S. (2016). Pro idei, heroiv i polityku. Vybrani staty ta povidomlennia [About ideas, heroes and politics. Selected articles and messages]. Lviv: Vyd-vo Lvivskoho torhovelno-ekonomichnogo universytetu. 928 s. [in Ukrainian].

Helej, S. (ed.) (1999). Ukraïnski kooperatory (Istorychni narasy). Knyha 1 [Ukrainian cooperators (Historical Essays). Book 1]. Lviv: Kooopovita. 456 s. [in Ukrainian].

Helej, S. (ed.) (2001). Ukraïnski kooperatory (Istorychni narasy). Knyha 2 [Ukrainian cooperators (Historical Essays). Book 2]. Lviv: Vyd-vo Lvivskoi komertsii noi akademii. 338 s. [in Ukrainian].

Helej, S. (ed.) (2007). Ukraïnski kooperatory (Istorychni narasy). Knyha 3 [Ukrainian cooperators (Historical Essays). Book 3]. Lviv: Vyd-vo Lvivskoi komertsii noi akademii. 328 s. [in Ukrainian].

Helej, S. (ed.) (2013). Spozhyvcha kooperatsiia Ukrainy. Vid zarodzhennia do sohodennia: monohrafiia [Consumer co-operation of Ukraine. From birth to now: monograph]. Lviv: Vyd-vo Lvivskoi komertsii noi akademii. 976 s. [in Ukrainian].

Helej, S. D., Babenko, S. H., Haliuk, V. H. (1995). Istorii kooperatyvnoho rukhu: pidruchnyk dlia studentiv kooperatyvnykh vuziv [The history of the cooperative movement: a textbook for students of cooperative universities]. Lviv: Instytut ukraïnoznavstva NAN Ukrainy. 410 s. [in Ukrainian].

Helej, S. D., Babenko, S. H., Honcharuk, Ya. A., Pastushenko, R. Ya. (2004). Osnovy kooperatsii: Navch. posib. [Fundamentals co-operations: Textbook]. Kyiv: Znannia. 470 s. [in Ukrainian].

Helej, S. D., Pastushenko, R. Ya. (2006). Teoriia ta istorii kooperatsii: Pidruchnyk [Theory and history of co-operation: Textbook]. Kyiv: Znannia. 513 s. [in Ukrainian].

Helej, S. D., Semchyk, V. I., Babenko, S. H. ta in. (1998c). Kooperatyvne pravo: pidruchnyk dlia kooperat., silsko-hosp., ekon., yuryd. vyshchykh navch. zakladiv i fak. / za red. chl.-kor. NAN Ukrainy V. I. Semchyka [Cooperative Law: Textbook]. K.: In.-Yure. 336 s. [in Ukrainian].

Helej, S. D., Aliman, M. V., Babenko, S. H. (1996c). Istorii spozhyvchoi kooperatsii Ukrainy: Pidruchnyk dlia studentiv kooperatyvnykh vuziv / za red. S. Heleia [History of Consumer co-operation: A Textbook for Students of Cooperative Universities / ed. S. Gelia]. Lviv: Instytut ukraïnoznavstva NAN Ukrainy. 384 s. [in Ukrainian].

Helej, S., Pastushenko, R. (1996b). Prosvita i kooperatyvnyi rukh u Halychyni [Enlightenment and cooperative movement in Galicia]. *Spozhyvcha kooperatsiia Ukrainy: Istorychni ta sotsialno-ekonomichni aspekty: zb. naukovykh statei*. Kyiv: Visti. 99–105 [in Ukrainian].

Helej, S., Pastushenko, R. (1996a). Z istorii torhovelnoi ta kooperatyvnoi osvity v Halychyni [From the history of trade and co-operative education in Galicia]. *Spozhyvcha kooperatsiia Ukrainy: Istorychni ta sotsialno-ekonomichni aspekty: zb. naukovykh statei*. Kyiv: Visti. 87–99 [in Ukrainian].

Helej, S., Pastushenko, R. (1998b). Lviv – stolytsia ukrainskoi kooperatsii [Lviv – capital of Ukrainian co-operation]. *Ukrainska kooperatsiia: Istorychni ta sotsialno-ekonomichni aspekty. T. 1*. Lviv: Kooposvita. 59–66 [in Ukrainian].

Helej, S., Helej, T. (2001). Pravove stanovyshche ukrainskoi kooperatsii v period Druhoi svitovoi viiny [Legal status of Ukrainian co-operation during the Second World War]. *Visnyk Lvivskoi komertsii noi akademii. Serii – humanitarni nauky. Vyp. 4*. 345–372 [in Ukrainian].

Helej, S., Shabala, Ya. (1998a). Kooperatyvnyi rukh na Volyni u 1921–1939 rokakh [The cooperative movement in Volyn in 1921–1939 years]. *Ukrainska kooperatsiia: Istorychni ta sotsialno-ekonomichni aspekty. T. 1*. Lviv: Kooposvita. 47–58 [in Ukrainian].

Kopych, I. (ed.) (2011). Yuvileinyi zbirnyk na poshanu Stepana Heleja [Jubilee book in honor of Stephen Gelej] (*Visnyk Lvivskoi komertsii noi akademii. Serii – humanitarni nauky. Vyp. 10 / Lvivska komertsii noi akademii*). 640 s. [in Ukrainian].

Futala, V. (2016). Rets. na: Helej S. Pro idei, heroiv i polityku. Vybrani staty ta povidomlennia. Lviv: Vyd-vo Lvivskoho torhovelno-ekonomichnoho universytetu, 2016. 928 s. [Review of: Gelej S. About ideas, heroes and politics. Selected articles and messages. Lviv: Publishing House of Lviv Trade and Economic University, 2016. 928 p.]. *Visnyk Lvivskoho torhovelno-ekonomichnoho universytetu. Serii: Humanitarni nauky. Vyp. 14*. 139–144 [in Ukrainian].